

Академік Олександр Потебня

*Усі українські бажання, які минають мову, збудовані на піску.
О. Потебня*

“Троє імен становлять вершину українського мовознавства передреволюційних часів: Павло Житецький, Кость Михальчук і Олександр Потебня,” — писав Ю. Шевельов у книзі “Портрети українських мовознавців”. **Олександр Опанасович Потебня** працював доцентом кафедри слов'янського мовознавства з 1863 року, а від 1875 року — професором кафедри російської мови і словесності Харківського університету, у роки, коли діяли гнітючі валуєвський циркуляр та емські укази 1863, 1876 та 1881 років, які обмежували українське друковане слово, дозволяючи животіти лише художній літературі. У цей час вчений мав мужність бути серед тієї інтелігенції, яка пам'ятала своє коріння, і робив для українців найцінніше — зберігав генетичну й культурну пам'ять, збираючи перлини українського фольклору, досліджуючи питання про походження мови, історії української мови та української діалектології, взаємозв'язок мови й мислення тощо.

Дослідник слов'янських мов, викладач Харківського університету О.О. Потебня першим у вітчизняній науці підійшов до вирішення питання зв'язку мови й мислення. Йому було лише 26 років, коли побачила світ праця “Мысль и язык” — курс лекцій, прочитаних молодим ученим відразу після здобуття першого наукового ступеня — магістра слов'янських нарід. Вагомих результатів учений досяг, аналізуючи праці видатних західноєвропейських учених: *Вільгельма Гумбольдта*, основоположника сучасної

теоретичної лінгвістики; *Геймана Штейнталя*, німецького філолога, одного із засновників так званого психологічного напрямку в мовознавстві, *Карла Беккера*, німецького філолога, представника так званого логічного напрямку в мовознавстві та інших зарубіжних і вітчизняних фахівців.

На цій основі він сформував власний погляд на походження мови, зв'язок мови і мислення, дійшов висновку, що мова відіграє важливу роль у формуванні й розвитку людського мислення, що мова і мислення перебувають у тісному зв'язку, становлячи єдність. У праці “Мысль и язык” було розроблено вчення про внутрішню форму слова. Під цим поняттям О.О. Потебня розумів ознаку предмета, яка лягла в основу його найменування. Проте слово не відображає всіх властивостей і якостей позначуваного ним предмета, воно може назвати лише одну з його ознак. Наприклад, російське слово “подснежник” указує на відому квітку, яка має багато якостей і властивостей (колір, будова квітки, стебла і коріння, хімічний склад тощо), але саме слово називає одну ознаку рослини: *“Та, що перебуває під снігом, вибивається з-під снігу”*. Таке називання або уявлення і є внутрішньою формою слова.

Праця “Мысль и язык” визначила відношення науки про мову до суміжних наук — соціології, філософії, історії, психології. Як стверджує вчений, *“слово є необхідним для перетворення нижчих форм думки в поняття”*, без мови думка сама по собі не може існувати. О.О. Потебня намітив правильний напрям у розв'язанні проблеми співвідношення форм мислення з граматичними формами мови. *“Логічні категорії, — пише О. О. Потебня, —*

народних відмін не мають”. Одночасно він підкреслював, що “мови відмінні між собою не однією звуковою формою, всією будовою думки, яка виражається в них”. Таким чином, учений визнає як існування єдиних для всіх людей логічних форм мислення, так і певну відмінність у формі побудови думок у людей, які говорять різними мовами. Водночас він порушує питання про вплив мови на думку. *“Людина, що говорить двома мовами, — відзначає молодий учений, — переходячи від однієї мови до іншої, змінює разом з тим характер і напрямок течії своєї думки”*.

Розвитком цієї тези служить лист ученого, який він написав сестрі своїй дружини Олені Францівні Штейн, обговорюючи з нею виховання дітей. Лист Потебні, як і все його листування з родиною Штейн, був опублікований 1927 року в щорічнику “Україна”, редагованому *Михайлом Грушевським*. Видання це малодоступне. Думки, висловлені у цьому листі, цікаві будуть батькам і педагогам і нині. Вчений не сумнівається в шкідливості багатомовності на становлення характеру малих дітей. Докладніше він розглянув шкідливі наслідки чужомовної школи для розвитку розумових здібностей підлітків у рецензії на збірник пісень *Я. Головацького*. На думку Потебні, чужомовна школа має приготувати зі свідомості учнів рід палімсеґа. Її учні при однакових інших умовах будуть залишатися позаду тих, яким у школі можна було не забувати попереднє, а лише вчитися, тобто прикладати шкільні додатки знання до поза- і передшкільних його запасів. Такий стан приводить до безнадійності, що породжується свідомістю хоча б уявною, неможливості вибитися з ос-

танніх рядів, і в свою чергу, шкідливо впливає на подальшу успішність. Це звичайна доля денационалізованого народу, — стверджує О. О. Потебня, — для якого самі умови і моральна залежність створюють цілий ряд непридатних умов існування. Таким чином, слова з листа до О. Ф. Штейн *“а ми не будемо в своєму кутку по можливості штучно відтворювати і пародіювати несправедливостей історії”* закликають хоча б у вузькому колі плекати рідну мову, таку необхідну для нормального розвитку людини.

Чому нові віяння з'явилися у праці викладача провінційного університету, а не в столичному науковому центрі? Звідки у випусника історико-філологічного факультету виник нахил до філософських узагальнень, осмислення фактів мови в теоретичному плані? Відповіді слід шукати в біографії вченого.

Народився Олександр Опанасович Потебня 10(22) вересня 1835 року на хуторі Маневі близько села Гаврилівки Роменського повіту Полтавської губернії (нині село Гришине Роменського району Сумської області) у небагатій дворянській родині. *“По батькові й матері, — писав він пізніше, — я належу до дрібних помісних дворян, які походять у XIII ст. з козацтва... Мос прізвище є прізвище одного з моїх предків, що він одержав його, мабуть, серед кінних козаків”*. Розглядаючи загальний іменник *потебня*, вчений вказує на його зв'язок з словом *тебеньок* (множина тебеньки) зі значенням *“шкіряні лопаті з боків козачого сидла”*. Корінь іменника *потебня* — тюркського походження, префікс і граматичне оформлення — східнослов'янські.

Семи років його взяв на виховання бездітний дядько — брат матері, який жив у польському місті Радомі і викладав у гімназії російську мову і словесність. Дядькові Олексію Івановичу Маркову зобов'язаний Потебня фундаментальним знанням російської мови та любов'ю до російської літератури. Більшість предметів у гімназії викладалися польською мовою. Майбутній учений досконало вивчив її. Це розширило лінгвістичний кругозір Потебні і сприяло глибшому усвідомленню спорідненості слов'янських мов.

Олександр Опанасович закінчив гімназію зі срібною медаллю і вступив на юридичний факультет Харківського університету. У серпні 1852 р. він перейшов з другого курсу юридичного на перший курс історико-філологічного факультету, як значиться в заяві на ім'я ректора, “за бажанням бать-

ків”. Але з листа Миколи Івановича Маркова від 2 березня 1852 р., адресованого племінникові, можна зробити висновок, що цей задум виник саме у юного студента. *“Хоч ти й маєш намір перемістити факультет, — пише дядько, — та не шкодить витримати річний екзамен з юридичних наук зі звичайною для тебе відзнакою, щоб більше прихилити до себе начальство університетське”*.

Пізніше вчений пояснював зміну своїх інтересів так. В університеті він познайомився зі студентом медичного факультету Михайлом Неговським, який захоплювався народними піснями і сам їх записував. Крім того, у Неговського була невелика бібліотека, зібрана студентами, в якій переважали книжки з історії України. Деякі з них були написані українською мовою. У Харкові ж для Олександра Потебні знову зазвучала мова дитинства. Вплив цих факторів і поради Неговського, від якого не приховалося особливе обдарування молодого юриста, були поштовхом до усвідомлення Потебнею справжнього покликання.

Зауважимо, що Олександр вступив до університету через п'ять років після від'їзду з Харкова *Ізмаїла Івановича Срезневського*. Інтерес до збирання і дослідження народної поетичної творчості та етнографії, пробуджений видатним славістом, ще добре пам'ятали в середовищі студентів.

У першій половині XIX ст. для Харківського університету було характерне захоплення українською літературою, піснею та народним побутом. Натхненниками його були *Г. Квітка-Основ'яненко* та відомі вчені-філологи. Крім Ізмаїла Івановича Срезневського, в Харкові деякий час працював і *Микола Іванович Костомаров*.

У другій половині XIX ст. їхню справу продовжував *Амвросій Лук'янович Метлинський* — український поет і фольклорист. Саме він читав студентам курсу, де навчався Потебня, російську граматику. У ці роки професор готував до видання збірку “Народные южнорусские песни” (1854), яка стала головною справою його життя. Студенти очолюючи допомагали йому збирати до неї матеріал, а тексти пісень, про які з таким захопленням говорив Метлинський на своїх лекціях, учили юнаків пильніше придивлятися до явищ живої мови. І надалі майбутній учений збиратиме фольклор не тільки для своїх праць про народнопоетичну творчість, а й для лінгвістичних студій. Народні пісні, казки, замовляння, прислів'я, приказки стануть вдячним матеріалом для його спостережень над процесами розвитку мови.

Свою першу наукову працю випускник історико-філологічного факультету Харківського університету Олександр Потебня написав на тему: *“Первые годы войны Хмельницкого”*. І хоч цей твір нині втрачений, ймовірно, його основою стали українські літописи, народні пісні та інші фольклорні матеріали, використані як історичні свідчення, що збереглися в народній пам'яті. Є також підстави думати, що уривок цієї праці вміщено в недавно знайденому конспекті з історії літературної мови. Характеризуючи особливості синтаксису давньоруської мови, викладач Потебня звернув увагу студентів на близькість літописного тексту до пізніших народних оповідань. Продовженням ранніх наукових інтересів О.О. Потебні є збірник *“Українські пісні, видані коштом О.С. Балліної”* (Петербург, 1863). Хоч ім'я збирача не зазначене в збірнику, нині вже точно встановлена його роль у підготовці видання.

Успішна діяльність у збиранні українського фольклору дозволила вченому в надзвичайно стислі строки підготувати і захистити магістерську дисертацію *“О некоторых символах в славянской народной поэзии”*, метою якої стало пояснення способів і форм створення символів у народній поезії. Як вважає О.О. Потебня, слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка уявляється важливішою. З часом, однак, первісне значення слова затемнювалося, тоді воно підтримувалося в народній пам'яті зіставленням з іншим словом з подібним значенням. Так виникали символи. У своїй першій книзі О. О. Потебня пішов шляхом, прокладеним у середині XIX ст. істориком і етнографом М.М. Костомаровим у праці 1843 р. *“Об историческом значении русской народной поэзии”*. Костомаров шукав символи в піснях. О.О. Потебня зупинився на символіці в мові. У його книзі аналізуються слова, вживані у народних піснях як символи. Розглядаються такі важливі поняття і поєднані з ними значення, як вогонь, світло, ніч, вода, дим, розум, дорога, мороз, вітер, хмара, дерево, листя, ключ і замок, рій (роїтисся), вити, обливати, обспати тощо. Фактичний матеріал для свого дослідження вчений взяв із усіх найбільш значущих у той час збірок народної творчості, а також використав власні записи українських народних пісень, зроблені як у студентські роки, так і пізніше.

У праці Потебні про символи проявилися і його етнографічні інтереси. Аналізуючи символи в мові, автор розповідає про слов'янські, зокрема ук-

раїнські народні обряди, ігри, заговори, прикмети, використовує матеріали казок, пісень, описи гриш. Наприклад, на основі власних спостережень він описує дівочу гру “в ворона”, популярну в Україні XIX ст. Пояснення, які дає учений, могли з’явитися лише за умови його особистої присутності та уважного спостереження за всіма відтінками виконання ролей учасників гри. І справді, такий запис гри “в ворона”, зроблений О.О. Потебнею, знайдено у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки України серед фольклорних матеріалів, зібраних ним у молоді роки.

Перше дослідження молодого вченого написано просто, яскраво, зрозуміло та дуже жваво. Читач одержував уявлення не лише про те, як розвивається і формується символіка в мові, а й як вона відбивається в народному побуті, народній творчості. Розпочате в книзі “О некоторых символах в славянской народной поэзии” дослідження фольклорної символіки та етнографічних матеріалів О.О. Потебня продовжив у низці статей, що склали своєрідний цикл: “О связи некоторых представлений в языке” (1864), “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” (1865), “О доле и сродных с нею существах” (1867), “О купальских огнях и сродных с ними представлений” (1867), “Переправа через воду как представление брака” (1868). Вже і в першій науковій праці вчорашній студент виявив неабияку ерудицію й наукову підготовку, яких він набув у процесі збирання й вивчення фольклорних та етнографічних

О. О. Потебня, початок 1870-х рр.

матеріалів протягом університетського курсу.

Були й деякі інші причини, які пояснюють швидке фахове зростання молодого вченого. Він сам відзначив їх у своїй автобіографії: *“Мені здається, я бачу ті поводи, на яких вела мене доля. Деяка схильність до питань, що не мають безпосереднього так званого життєвого значення (яким є питання про відношення мислі до слова, що вичерпує все мовознавство), не пояснюється школою. Цю школу проходив зі мною багато хто, а деякі краще за мене були підготовлені до занять філологією... Я бачу подібність між собою і деякими батьковими родичами, що вже давно померли. Отримали вони (по-старовинному) буквально-копійчану освіту (за науку у дяка — копа грошей і горщик каші). Тітка моя за четьми-мінеями вирішувала філо-*

софські питання, а дядько, рано вбитий на Кавказі, як мені говорили, займався арабською, перською і знав кілька гірських нарід”.

Отже, на формування особистості вченого, спрямованості його інтересів впливали не лише винесена з дитячих літ любов до рідного слова, не лише філософський склад мислення, а й сімейні традиції.

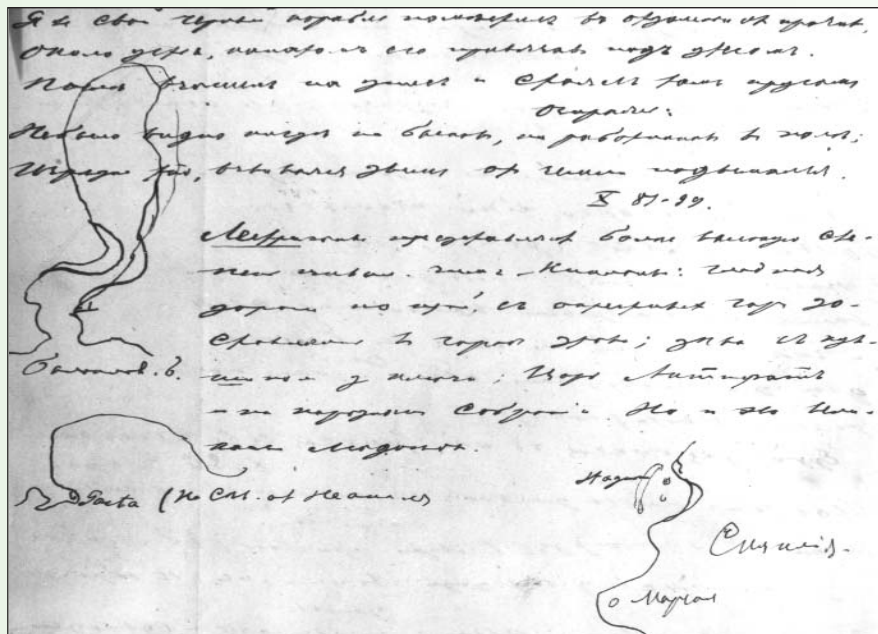
Науково-педагогічна діяльність була основною в житті молодого Потебні. Та вчений переймається й іншими проблемами, які хвилюють його сучасників, — становищем українського народу в кріпосницькій Росії. У перші роки викладацької роботи молодий лектор зближується зі студентами старших курсів, вступає до Харківської “Громади”. Захоплений ідеєю народної освіти, учений створює для недільних шкіл спеціальний підручник — буквар української мови. Готуючи цей буквар, він відстоював ідею викладання в народних школах рідною мовою, а бажання знайти доступний для тих, хто навчаються, матеріал нагадало йому про народні прислів'я, приказки, загадки.

Одержавши дворічне закордонне відрядження, Олександр Опанасович зміг протриматися на віддалі від Батьківщини лише рік. Цей рік і став переломним у творчій біографії вченого. У своїх дослідженнях він продовжує розвивати ідеї, висловлені в книжці “Мысль и язык”, але вже на конкретному матеріалі. Не так багато праць створює Потебня, але за зовнішньо простими назвами — фундаментальні наукові розробки. Це статті з фонетики та діалектики східнослов'янських мов, де вже відомі раніше факти вперше були поставлені на справді наукову основу. Це видання “Слова о полку Игоревім” з детальним науковим коментарем, публікація великої кількості етимологічних розвідок, студії у галузі східнослов'янського наголосу.

У 1860-70 роки О.О. Потебня починає активно друкуватися. На цей час він проаналізував основні фольклорні збірки, зібрав великий матеріал стосовно українських і російських говорів, виявив багато важливих фактів у літературній мові. Все це потребувало обробки, наукових узагальнень, особливо те, що стосувалося історичного розвитку східнослов'янських (українських, російських і білоруських) діалектів. У 1864 році з'являється велика стаття О.О. Потебні “О полногласии”, в 1865 р. публікується дослідження “О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров”. Далі в 1870 р. виходить праця

Викладачі Харківського університету М. Ф. Сумцов, О.О. Потебня, М.С. Дринов з випускниками 1887 року

Рукопис перекладу Гомерової "Одіссеї", зроблений О. О. Потебнею з малюнком-схемою шляху Одисея

"Заметки о малорусском наречии". Це були перші наукові дослідження в галузі східнослов'янської діалектології, в яких проаналізовані явища мови одержували філологічне обґрунтування. Видатний слов'янський філолог **Ватрослав Ягич**, читаючи лекції у Петербурзькому університеті в 1881-1882 роках, відзначав: "По всем вопросам, относящимся к звуковым особенностям малорусского наречия и вообще русской диалектологии, первое место занимают тщательные, глубокомысленные исследования профессора Потебни. Появившись на страницах воронежского журнала, первые труды Потебни не сейчас же обратили на себя должное внимание; в России еще не окрепла до того умственная жизнь провинции, чтобы многие не относились к трудам, напечатанным в провинции, с некоторым предубеждением. Но можно сказать, что исследование Потебни существенно содействовали повышению уровня "Филологических записок". Потебня первый сделал попытку на основании накопившихся этнографических материалов определить особенности велико- и малорусского говоров".

Праці О.О. Потебні розпочали якісно новий етап у розвитку діалектології, взагалі сформували наукові основи східнослов'янської діалектології як самостійної дисципліни.

О.О. Потебня заклав також основи наукового дослідження слов'янського наголосу, українського зокрема. І хоча праця про наголос побачила світ лише у 1973 р. під умовною назвою "Ударение", її вплив через учнів і слухачів відбився на подальшому розвитку цієї лінгвістичної дисципліни.

Творчо поєднуючи дані писемних джерел із власним досвідом, О. О. Потебня за кілька десятиліть до виходу в світ Словника української мови **Б.Д. Грінченка** засвідчив наголошення великої кількості українських слів, більше того — спробував встановити правила перенесення їх наголосів, а для дослідників української мови і українського наголосу він підготував чудове видання творів **Г.Ф. Квітки-Основ'яненка** зі збереженням наголосів і місцевих особливостей харківської говірки. Видати твори Квітки-Основ'яненка Потебня вважав своїм громадським обов'язком. Адже видання, здійснене **Кулішем**, до речі, неповне, вже давно розійшлося, а попит на твори улюбленого письменника не зменшувався. Водночас учений дивився на справу як на корисну "для історичного вивчення мови". Прагнувши підготувати наукове, або, принаймні, найповніше видання, він надумав переглянути й звірити всі доти здійснені видання творів Квітки, а також почав розшукувати рукописи письменника в бібліотеках Харкова, Москви та Петербурга. Звертався він і до приватних осіб. Наприклад, приятель Потебні **Г.С. Чириков** 16 грудня 1878 р. писав **І.Є. Бецькому**: "Все, що ви пишете про Квітку, я повідомив професорові Потебні. Він говорить, що цікаво було б йому бачити особливо українську повість "Перекопино", писану власною рукою Квітки".

Відповідно до умов наукової роботи в Україні XIX ст. Потебня викладав в університеті і писав свої праці російською мовою. І лише поетичні спроби вченого засвідчили як його глибоке знання української народної

творчості, так і любов до рідної мови. Думка перекласти на українську мову античну класику виникла у Потебні в останні роки життя. І почав він з "Одісеї", якою зацікавився ще в середині 70-х років. Тоді ж він прочитав публічну лекцію про цей твір. На жаль, учений не записував своїх лекцій. Збереглися лише окремі начерки, якими він користувався, виступаючи перед слухачами. Начерки були опубліковані учнями Потебні після його смерті як додаток до книжки "Из записок по теории словесности" (с. 531-537). Книжка містить замітки вченого з теорії міфу, поезії, прози, які були йому допоміжним матеріалом при читанні спеціальних курсів теорії поезії. Опубліковано й знайдені уривки перекладу "Одісеї": 275 віршів третьої рапсодії, повністю сьому (347 віршів) та восьму (586 віршів), а всього — 1208 віршів (с. 541-583 названої книжки). Віршам передує невеличкий вступ **О.О. Русова** (с. 538-541), цікавий тим, що в ньому розповідається про роботу Потебні над перекладом.

Одночасно Потебня починає роботу над працею, яка стала справою всього його життя, працею, рівної якій не було до цього не тільки у вітчизняній філології, а й у всій світовій славистиці. Вчений створює багатотомне дослідження з порівняльної граматики східнослов'янських мов, у якому використовує багатий фактичний матеріал народних говорів, пам'яток давньоруської писемності, літературних творів, залучає дані інших слов'янських мов, литовської, давньогрецької, латині, санскриту. Завдяки широті узагальнень, точності авторських спостережень, переконливості й документальності доказів, послідовному залученню до аналізу мовних фактів порівняльно-історичного методу ця праця стала класичним зразком висвітлення історії та сучасного стану східнослов'янських мов.

1873 р. в журналі "Філологічні записки" (Воронеж) було опубліковано перший том цього дослідження під назвою "Из записок по русской грамматике. Введение". Через рік цей самий том вийшов там само окремим виданням. Одночасно 1874 р. в "Записках" Харківського університету був надрукований другий том цієї праці "Составные члены предложения и их замены в русском языке".

У заголовку О.О. Потебня використовує відповідно до сучасної йому лінгвістичної традиції термін "русский язык" для позначення сукупності східнослов'янських мов. Назву кожної окремої східнослов'янської мови передано термінами: **великорус-**

скоє наречіє, малорусское наречіє, белорусское наречіє. Цю особливість термінології вченого слід обов'язково враховувати, приступаючи до вивчення його праці, в якій він досліджує історію становлення і розвитку окремих граматичних явищ, показує зміни у структурі російської, української та інших слов'янських мов. Широко використовуючи досягнення порівняльно-історичного мовознавства свого часу, О.О. Потебня аналізує співвідношення різнохарактерних явищ в одній і тій самій мові, вбачаючи в них відбиття різних історичних епох. *“Поверхня мови, — пише Олександр Опанасович, — завжди більш-менш рясніє зразками різнохарактерних шарів, що залишилися зовні..., силкуючись скільки-небудь визначити пропорції, в яких на повернутій до нас поверхні мови змішані різнохарактерні явища, разом з тим приходимо до необхідності з'ясувати їх характер, поставивши їх у ряди інших, з ними однорідних”*.

У першому томі праці “Из записок по русской грамматике” автор розглядає основні питання лексикології, словотвору, морфології і синтаксису в процесі історичного розвитку мови.

Починається “Вступ” розділом “Що таке слово”: “Визначення окремого слова як єдності членороздільного звука і значення, очевидно, суперечить звичайному твердженню, що “одне і те саме слово не лише в різні часи або по різних нареччях однієї і тієї ж мови”, а й в одному і тому ж нареччі в певний період “має різні значення”. Кажучи так, уявляємо слово незалежним від його значень, тобто під словом розуміється лише звук, причому єдність звука і значення буде не більше єдності дупла і птахів, що в ньому гніздяться. Тим часом членороздільного звука без значення не називаємо словом. Такий звук є штучний фонетичний препарат, а не слово”. Щоб повніше розкрити цю думку, Потебня розглядає історію слова *верста*.

Насамперед установлює його споконвічну форму, потім визначає первісне значення, тобто здійснює етимологічний аналіз. З'ясовує, що слово *верста* має той самий суфікс, що й слова *ботва* й *брита*. Вимовлялося воно спершу так: *верт-ва*. Пізніше відбулося звукове спрощення. Слов'янське слово *верста*, як показує учений, споріднене литовському *вар-стас* і значило те ж саме: “поворот плуга”, “довжина борозни, провівши яку, плуг завертає назад”, “міра віддалі”, “міра поля”. Ще в давнину слово *верста* стало багатозначним, кожне з його значень розвивалося по-своєму. Із значення “поворот плуга” виникло

значення “борозна”, яке збереглося в сербо-хорватській мові в іменника *врста*. Зі значення “довжина борозни” утворилося слово, що вказує на міру віддалі. Звідси ж і значення “верстовий стовп”, який іноді теж називають просто *верста*. Пізніше, коли в свідомості людей поєдналося уявлення довжини шляху і життєвого шляху, виникло значення “вік”, що збереглося в російському іменнику *сверстник*.

У дослідженні Потебні аналіз слова *верста* займає кілька сторінок і є взірцем для всіх, хто працює в галузі історії мови, зокрема історичної лексикології, походження слів та їхніх значень. Синтаксичні явища, які Потебня розглядав у другому томі “Из записок по русской грамматике”, згруповані навколо складених членів речення. Він аналізував складений присудок, інфінітив, детально описував функції окремих відмінків (особливо орудного), порушував багато інших граматичних питань. Усе це ілюструвалося великою кількістю фактичного матеріалу.

Значення двох перших томів праці Потебні “Из записок по русской грамматике” як у вітчизняній, так і в світовій науці величезне. Видатний радянський філолог В. В. Виноградов пише: “Історична картина вивчення російського синтаксису в 70-ті р. XIX ст. була б дуже неповною і тьмяною, якби праця О.О. Потебні “Из записок по русской грамматике” (т. 1-2) не знайшла місця і висвітлення в загальній історії синтаксичних ідей післябулаєвського періоду. У цій праці О. О. Потебня відгукнувся на всі основні проблеми, які служили предметом напруженого дослідницького інтересу і лінгвістичної полеміки в 1960-1970-ті рр.”.

У докторській дисертації яскраво виявилися характерні риси стилю Потебні. Він постійно активний — сперечається, відстоює свою думку, полемізує зі своїми сучасниками і попередниками. Пояснюється це тим, що, як і всі праці вченого, книжка створювалася на основі лекцій, читаних ним в університеті. Науковий стиль Потебні, його лекції виключали догматизм, готові рецептурні правила. Один із його вихованців пригадував, що професор рекомендував студентам, майбутнім учителям, вчити мови при читанні художніх творів і не витрачати час на те, щоб учні зазубрювали правила. Олександр Опанасович вважав, що учні повинні засвоювати необхідні відомості безпосередньо в класі і що треба навчати розумінню, а не вимагати звіту в засвоєному поза школою.

У 1980-ті рр. вчений прочитав у Харківському університеті лінгвістич-

ний курс, який ліг в основу III тому “Из записок по русской грамматике”. Працю з підзаголовком “Об изменении значения и заменах существительного” не було завершено.

Помер О.О. Потебня у Харкові 11 грудня 1891 р., де прожив сорок років, у 56-річному віці. До друку III том, як і деякі інші праці, підготували його учні та дружина. Фактами мови підтверджує тут учений думку про те, що всі відомі нам граматичні категорії — явища відносно пізніх епох. Скажімо, повні прикметники утворилися з коротких, а ті, в свою чергу, вичленувалися з древнього імені, яке дало також початок іменнику. Він вважав, розглядаючи мову в історичному розвитку, що завданням мовознавства є визначити не лише “звідки”, а й “куди ми йдемо”. *“В живих мовах, — пише вчений, — руйнування старого є водночас творенням нового. Не кажучи вже про безперервні зміни лексичного змісту, творення нових граматичних функцій продовжується до нашого часу, нічим не прівіщаючи занепаду творчості”*.

Останній, четвертий том “Из записок по русской грамматике”, складений за архівними матеріалами вченого, було підготовлено на ознаменування століття з дня народження О. О. Потебні, який філологічна громадськість відзначила в 1935 р. Він вийшов з друку в оточеному фашистськими військами Ленінграді, і тільки частину тиражу вдалося зберегти. І все ж поява четвертого тому стала видатною подією у світовій лінгвістиці.

Крім мовознавчих праць, після смерті вченого були опубліковані його дослідження в інших галузях філологічної науки, зокрема з літературознавства: “Из лекцій по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка” (Харків, 1894); “Из записок по теории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры”. Праці Потебні становлять цілу епоху у вітчизняній науці. Вони стали яскравими провісниками нових ідей у мовознавстві й літературознавстві другої половини XIX ст., вони значущі не лише для історії науки, а й для наших днів. Ім'я Олександра Опанасовича Потебні, ученого-гуманіста, який виступав за вільний розвиток рідної української мови, з 1945 року присвоєне Інституту мовознавства НАН України.

*Віра Франчук
доктор філол. наук,
провідний наук. співр.
Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні НАН України*